

Tanulmány

TVERDOTA GYÖRGY

Virgil vagy Vilmos? A Nyugat két útja



Babits Mihály *Tímár Virgil fia* című regényét a kortársak, köztük maguk az érdekeltek is, kulcsregényként olvasták, azaz a Nyugat *Indiszkrécio az irodalomban* ankétjában, de azon kívül is fontos szempontként merült föl annak vizsgálata és megítélése, vajon a regény alakjai és a közöttük kibontakozó konfliktusok milyen életbeli modellekre, előzményekre mennek vissza. A referencialitás kérdésének, amely szinte a kortársak tudtán kívül a viták egyik aspektusát képezte, azonban volt egy másik oldala is, amelyet a vita és általában a fogadtatás alanyai nem láttak, talán nem is láthattak meg. Nemcsak az életrajzi és kortörténeti valóság léphet át a műbe, de megtörténhet az is, hogy a szöveg, amely a regény fiktív világát tartalmazza, az életben folytatódik, a megkomponált történet átgyalogolhat a realitás világába. A valóság és szöveg viszonyának ez a rejtőzködő túlsó oldala akkor tűnhet elő, ha a *Tímár Virgil fiát* – amint ez szinte magától értetődik – nevelődési regényként olvassuk. Ha a növendék, akit két tanára, a Virgil keresztnévű és a Vilmos névre hallgató felnőttek igyekeznek befolyásolni az általuk helyesnek ítélt irányban, a regénybeli Wágner Pistával, illetve igazi nevén ifjabb Vitányi Vilmostal azonos, akkor nem léptünk ki a regény világából. Ha azonban igaz az, hogy az olvasó a mű befogadása során beleéli magát a regénybeli hősök szerepébe, akkor lehetőségünk van arra is, hogy Pista-Vilmos helyére mi magunkat helyettesítsük be. Hiszen ha az irodalmi mű tanítani, befolyásolni igyekszik közönségét, akkor a befogadók vállalhatják az engedelmes vagy – ha ez a szerep jobban tetszik nekik – a lázadó tanítvány attitűdjét arra az időre, amíg a regény szuggesztíója alatt állnak. Virgil és Vilmos tehát nemcsak a regénybeli piarista diákot, hanem bennünket is nevelésben kívánnak részesíteni. Egyikük az életszentség, másikuk az életművészet nevében. Egyikük az értékek ideavilága felé fordítaná tekintetünket, másikuk a modern világban ígér eligazítást. Az utóbbi élni tanít, az előbbi az örök igazsággal való találkozást ígéri. A kettő között a regény fikciója szerint nincs kompromisszum. Vagy – vagy: kedves nebuló, kedves mindenkori olvasó, választanod kell! Virgillel maradsz a vidéki kisvárosban vagy követed Vilmost a metropolisba?

A regény prózapoétikai megközelítése és kontextuális vizsgálata között szerencsére nincs ilyen választási kényszer, egy gondolatmenet erejéig tehát talán érdemes felfüggeszteni a narratológia iránt érzett olthatatlan szomjunkat, s olvashatjuk a *Tímár Virgil fiát* két nevelési projekt szembesítéseként. Csakhogy ezt a szembesítést olyan valaki végezte el, akit ugyan a kulcsregény kódja szerint a Virgil nevű paptanárral szokás azonosítani, de akit az életben Babits Mihálynak hívnak. Egyoldalú és részrehajló eljárás lenne, ha nem hallgatnánk meg akkor a másikat, a regényben Vilmosként megidézett felet, a fővárosi zsurnalisztát, akit viszont Ignótus néven emleget az irodalomtörténet, aki a két nevelési terv viszonyát talán gyökeresen másképpen látta, mint a szentéletű szerzetes. De ha

a nevelt ifjút, a növendéket az olvasókkal azonosítottuk, a nevelőket pedig a Nyugat akkori főszerkesztőjének, Ignotusnak és későbbi főszerkesztőjének, Babitsnak feleltettük meg, akkor már fordítsuk le a két nevelési tervet is az élet nyelvére. Egyikük a közös folyóirat szekerét szerette volna magaslati szintérré juttatni, másikuk egy attól lényegesen eltérő, lapályosabb, de nyüzsgőbb terepre terelni.

Az így felfogott *Tímár Virgil fia* útelágazást jelöl, s a történetet két fejezetre osztja. Arra, amelyen Ignotus és Babits együtt meneteltek, s ha kellett, hátukat egymásnak vetve küzdöttek, hol a népnemzeti, hol az avantgárd arcvonal felől érkező támadásokkal szemben. És arra a szakaszra, amelyen az út kettévált, és a két nyugatos szellemi vezér távolodni kezdett egymástól, egészen addig a pontig, 1929 végéig, amikor minden évszékhez szól szétszakadt az egykori szövetségesek, Virgil és Vilmos között. Az együtt haladáshoz azonban előbb egymásra is kellett találniuk, amire egy nevezetes esemény, a Nyugat 1908-as megalakulása szolgált alkalmul. Ha a végkifejletet meg akarjuk érteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a történetnek azt, a találkozást megelőző kezdeti szakaszát, amelynek során mind Ignotus, mind Babits megérkezett az 1908-as találkozási pontra.

Azt, hogy honnan került Ignotus az irodalmi megújulás élére, Németh G. Béla portréjából idézem, amelyet Angyalosi Gergelyhez kapcsolódva magam is máig a legjobb róla szóló írásnak tartok: „Pesten született, 1869-ben, német nyelvű, de már régebben honos, zsidó értelmiségi családból. Apja, Veigelsberg Leó, ... a Pester Lloydnak előbb belső munkatársa, később szerkesztője is lett. Ignotus családja s baráti körük a zsidóság ama szerencsés rétegéhez tartozott, amely a polgári vagy polgáriának látszó liberális fellendülés ötvöző atmoszférájában találta meg útját a magyar államiság eszméjéhez, a magyar patriotizmus érzéséhez, az önkéntes beolvadás lelkes vállalásához, a végleges otthonra lelés, a hazatalálás biztonságát adó lelki helyzetéhez.” Otthonról hozott polgári műveltsége birtokában, szellemi horizontjának tágulása következtében, az őt ért személyes sérelmek hatására látta úgy, hogy nem Gyulai Pál utódaival kell szövetkeznie, nem elég Kiss József köztes pozíciója közelében maradnia, hanem a szellemi és izlésbeli téren kibontakozó, a népnemzeti iskola konzervativizmusával szembe forduló irodalmi modernség jelenti számára a beolvadáshoz, az otthonra leléshez vezető helyes utat. Ő, a költőként és A Hét publicistájaként megbecsült nevet szerzett értelmiségi lett az irodalmi modernség fő műhelyének, a Nyugatnak az alapító főszerkesztője, szellemi iránymutatója.

Babits jóval fiatalabb volt nálánál, 1883-ban született, s egészen más közegben szocializálódott: „Ahogy az elsőszülött fiakra a Mihály keresztnév, úgy öröklődött a családban a hivatali köznemesség jellegzetes tulajdonsága, ... hűség az intézményesült közterülethez és letéteményeséhez, a nemzeti államhoz” – írja Rába György. A szekszárdi és pécsi ifjúnak, a könyvek iránt olthatatlan szomjat érző filozofusnak, hogy a korszerű bölcséleti gondolkodás és a modern irodalmi működés közelébe kerüljön, a családdal, a rokonsággal, az őt indító társadalmi réteggel konfliktust kellett vállalnia. Hit, valláserkölcs, izlés, nemzettudat dolgában szakítania kellett a hivatali köznemesség mentalitásával. Csakhogy az irodalom megújításában vezérszerepről álmodozó ifjú az egyetem kapuán kilépett vert helyzetbe került. A Nyugat indulásakor pályakezdő tanárként épp a vidéki száműzetés éveit élte, sorsa az ország legtávolabbi vidékére, a román határra, Fogarasra vetette. Ráadásul félszeg, görcsös természete folytán rettentő nehezen szánta rá magát a szélesebb közönség

előtti megmutatkozásra. Barátja, Juhász Gyula erőszakkal húzta ki belőle azt a néhány verset, amely az 1908-as *A Holnap* antológiában napvilágot látott.

Babitsot Ignotus társa a szerkesztésben, Osvát Ernő fedezte föl a Nyugat számára, de maga Ignotus sem késlekedett sokáig. Már 1909-ben, első verseskönyve megjelenése előtt hirdette költői jelentőségét. A tekintélyes főszerkesztő a pályakezdő életsorsának alakulásában is jótékony szerepet játszott. Részes volt annak az akciónak, amelynek eredményeként Babits a távoli Fogaras után a főváros és a Nyugat közvetlen közelében kapott állást. Megvédte a költőt egy, a Népszavában megjelent méltatlan, s egyáltalán nem veszélytelen vádaskodástól. Így került egy szellemi műhelybe, sőt, egy szekértáborba a modernség jegyében Virgil és Vilmos, a zsidó értelmiségi családból, illetve a hivatali köznemesi körből származó két új típusú intellektuel. Nem idegenként találkoztak egy szerzetesi cellában, mint a regény sugallja, hanem szövetségesként ismerték meg egymást.

Aligha van ennek a szövetségnek beszédesebb bizonyítéka, mint Babitsnak a Nyugat 1910. március 16-ai, 6. számában Ignotus *Kísérletek* című esszékötetéről írott méltatása, amelyben az előző, *Olvasás közben* kötet kapcsán Ignotusról kialakult értékelést: „a mai Magyarország egyik legkiválóbb gondolkodója”, kiterjesztette az új cikkgyűjtemény szerzőjére is. Mi több: a harcos, optimista irodalmi vezért ünnepelte cikkében, aki a Nyugat első számába írt *Kelet népe* című cikkében programot adott a folyóiratnak. Programot, amelyet Babits a magáénak is vallott: „Kelet népe, ez az első cikk Ignotus új könyvében, s e cikk, melyet e folyóirat büszkén vallott programcikkének, több egy újságcikknél: az irány lírává lesz benne, a gondolat izgat és lelkesít.” A Nyugat erejét, szívósságát ez és az ehhez hasonló szövetségek biztosították. A folyóirat hosszú és eredményes életének záloga e két réteg legjobb fiainak együttes fellépése volt. Az ellenfelek, a népnemzeti iskola konzervatív körei pontosan látták ennek az ötvözetnek a hatékonyságát, s számos kísérletet tettek az összetevők szétválasztására. A kísérletek nem voltak eleve kudarcra ítélve, annál kevésbé, mert pontos helyzetfelismerésen alapultak.

Nem volt nehéz észlelni a köznemesi származású vagy ilyen öntudatú nyugatosok: Ady, Móricz, Kosztolányi, Juhász belső meghasonlását, azokkal az eszmékkel, törekvésekkel szemben felmerült kételyeiket, amelyekkel korábban lelkesen azonosultak, amelyeket harcosan képviseltek és védelmeztek. Az ellenfél elidegenítési kísérletei azon a ponton szenvedtek hajótörést, amelyen Rákosi Jenőék, Herczeg Ferencék, Horváth Jánosék a nyugatos kételyeknek, vívódásoknak, a modernség táborán belüli konkurenciának és belső feszültségeknek túlzott jelentőséget tulajdonítottak. A meghasonlás ugyanis csak az esetek kisebb részében, például Lukács György, Balázs Béla, Szabó Dezső, Oláh Gábor, Kemény Simon esetében vezetett elszakadáshoz, szembeforduláshoz. Túlnyomó többségében épp ellenkezőleg, a nézeteltérésektől nem mentes együtt munkálkodás olyan kitartásnak bizonyult ezek mellett az eszmék és törekvések mellett, amely a konfliktusok kihordásában, a válságok leküzdése során megedződött, ellenállóbbá vált.

Babits is hamar elérkezett ebbe a viharzónába. Bármennyire is kitartott a modernség programja mellett, ennek fenntartása nem zajlott le nála sem önkritika és önkorrekciók sora nélkül. Az ifjúkori levelezésében büszkén hirdetett pogány derű elkomorodott. A nagy Bűn melletti provokatív, dacos kiállást a megalázkodás és a vezeklés gesztusaival váltogatta. A vallási közömbösséget rejtő sokistenhitet a gyermekkorban maga mögött hagyott, de újra feltámadó vallásos hit vonzereje egyensúlyozta ki. A dekadencia tüneteivel szem-

ben teret kapott az ízlés és az erkölcs normalitásának vállalása. A tüntetően nyugatos kozmopolitizmus mellett a magyar gyökerekhez való visszatérés is esélyhez jutott. A relativizmus vállalása mellett helyet szorított magának az abszolútum keresésének buzgalma. A népnemzeti kánon elutasítása pedig nem hagyománytagadásba, hanem rendkívül tág horizontú, de nem kevésbé mély tradicionalizmusba torkollott. Ez a meghasonlás sokféle formában kifejezésre juthatott, s igazán nem vethető a *Veszedelmes világnézet* vagy a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című írások szerzőjének szemére, hogy kímélte volna magát, hogy kerülte volna az önbírálatot, sőt az önmarcangolást.

A modernség projektjének megvalósítása azonban mégsem volt pusztán magánügy. A költő nem érthette be az önmagának tett szemrehányásokkal, hanem úgy érezte, a világháborút elfogadó mentalitás kifejlődéséért felelősök keresésében nem lehet tekintettel senkire és semmire. Kárhozzatnia kell még kedvenc filozófusait, Schopenhauert, Nietzschét, Bergson is. Szembe kell fordulnia Browninggal, Meredith-szel vagy Anatole France-szal, akiről egyetértő méltatásokat írt nem is oly sokkal korábban. A felelősség keresése során nem kímélte hazai szövetségeseit, a nyugatosokat, s köztük Ignotussal sem tett kivételt. A *veszedelmes világnézetet* elmarasztaló írása közvetlen szomszédságában született, s a Nyugatban látott napvilágot ennek a fordulatnak első, még tompított tónusú megnyilvánulása, *Ignotus verseit* méltató kritikája.

Babits a kritikában úgy járt el, hogy Ignotusban kettéválasztotta a költőt és az értekezőt. Míg a költőt sűrű simogatásokkal becézte, vállon veregetéssel kényeztette, addig az értekező, voltaképpen a gondolkodó Ignotusra érzékeny pontjain fájó ostorcsapásokat mért. Olyan tulajdonságokat vélt felismerni a Nyugat főszerkesztőjének írásmódjában, amelyeket korábban ő is becsült, sőt, amelyek birtoklására talán még törekedett is, de amelyeket ekkorra már elítélt: „A Józanság, a Kétely egyik alapvonása Ignotusban a költőnek éppúgy, mint az írónak, a gondolkodónak. Csakhogy a prózában a politikai helyzetek és emberi viszonyok elemzése közben, a dolgoknak ez a szkeptikus minden oldalról való nézése (mert a kifelé irányuló emberi attitűd minden oldalról nézve más és más) a stílusnak és gondolkodásnak szinte szofisztikus vagy talmudisztikus komplikáltságát eredményezi, amely sokszor bántóan kuszálja e prózát.” Sőt, Babits eljutott a „Nyugat magyartalanságait” konzervatív oldalról pellengérré állító Horváth János vádjának megismélteléséig: „Ugyanaz az Ignotus, ki prózájának művészi és magyar csengését oly könnyen és szívesen feláldozza a komplikált gondolatnak, versben mindvégig művészi és magyar tud maradni”. A magyartalanságnak ez a vádja diametrálisan ellentétes a *Kísérletek* című Ignotus-kötetről 1910-ben a Nyugatba írt méltatással, amely a szerző nyelvének magyarosságát is dicsérettel illette: „immár nem aforizmatikus; stílusa is lendületesebb lett és magyarabb”. Az *Ignotus verseiben* viszont, bármint ítélte is meg recenziójában Ignotust, a költőt, értekezői nyelvének magyartalansága fölött gyakorolt kritikája világossá tette, hogy Babits eztán szellemi iránymutatóként sem fogadja el a Nyugat főszerkesztőjét.

Ezzel visszaérkeztünk a ponthoz, amelytől elindultunk, a *Tímár Virgil fához*. Babitsnak sokban igaza volt, amikor *Indiszkreáció az irodalomban* című cikkében tiltakozott az ellen az olvasási mód ellen, amelynek művelője úgy véli, egyszerű kulcsfordítással beukkanthat a művészet rejtélyeibe. Itt csak arra a számunkra fontos összefüggésre irányítom a figyelmet, hogy igaz ugyan, hogy a regény Vitányi Vilmosa Ignotus karikatúrája, de bármilyen hihetetlennek hangzik első hallásra, egyúttal Babits önkritikája is rajta hagyja

nyomát az alakon. Vajon nem a Vitányi freudizmusát pellengérré állító szerző emlegette az 1913-mas *Gólyakalifa* című regényében egy bécsi pszichiáternek, Sigmund Freudnak az álomról írott könyvét? Vajon nem Babits emelte magas piedesztálra *A kételkedés kötelessége* című 1912-es esszéjében azt az Anatole France-ot, akinek követését Vilmosunk fejére olvassa? S vajon nem szentéletű szerzetes hősének eszményítője írta le említett esszéjében a következő mondatokat: „A hit minden gonoszságoknak anyja; aki nem tud kételkedni, rossz ember. Semmi sem bizonyos, de minden igaz lehet”? Vitányi Vilmos bizonyos vonásaiban tehát Ignotus magára ismert, de Babits tudta, hogy neki is köze van a figurához. Vitányi alakjában tehát önkritikát gyakorolt a kritika álarcában. S ha ez így van, akkor Tímár Virgil sem Babits eszményített önarcképe, hanem inkább egy program megismerésére, amelynek megvalósítását az író az adott történelmi pillanatban aktuálisnak ítélte. Mondhatjuk kiábrándultan, hogy íme, ez lett az indulás büszke lendületéből, de azt is be kell látnunk, hogy Virgilt a nagyon is világiasan élő cisztercita paptanárok csak azért nem közösítik ki maguk közül mint eretneket, mert a jámbor Virgil a légynek sem árt. A maga módján élő tiltakozás ő a közönségesség, igénytelenség, lelkiismeretlenség ellen, s benne, mint ilyenben jelen van a modernség egyfajta igénye.

Igaz, a szellemi megújulásnak ez az útja diametrálisan eltér attól a modernség-programtól, amelyet Babits Vilmos alakjában állított elénk. De ha elfogadjuk, hogy Virgil egy projekt megszemélyesítése, a nyugatos modernség számára Babits által kijelölt egyik irány fedőneve, akkor legyünk méltányosak a másik iránnyal is. Ne azonosítsuk a róla készült karikatúrával, Vilmos alakjával, hanem vegyük szemügyre abban a formájában, amelyben Ignotus a maga valóságában képviselte azt. Ez a méltányosság annál inkább kötelez bennünket, mert Vitányi Vilmos életbeli modellje nem előkelő fővárosi lakásában, gondtalanul adózott kedvteléseinek, mint irodalmi alakmása, hanem elszigeteltségben élt, bécsi emigrációban. A Nyugat főszerkesztője nem belülről irányította birtokát, hanem szava egy vele szemben meglehetősen ellenséges közegen áthatolva juthatott csak el a folyóirathoz. Ignotus egy olyan korban, amelyben a liberalizmus, a progresszió, a baloldaliság éppen nagy történelmi vereséget szenvedett, s ennek következményeit nyögte, a század eleji, induló, radikális, győztes harcait vívó modernség melletti kitarást követelte meg a folyóirat szerzőgárdájától. Olyan értékek mellett állt ki, amelyektől Babits – ha hinni lehet nyilatkozatának – már a *Gólyakalifa* megjelenésétől, tehát 1913-tól fogva távolodott.

A szellemet, amely a *Tímár Virgil fia* című regénnyel kiszabadult a palackból, nem lehetett többé börtönébe visszaparancsolni. Vilmos és Virgil eztán már nem tudtak olyan irányt kijelölni, amelyben hajlandók lettek volna együtt haladni. De ne feledjük: mindkettejük külön útja a modernség útja maradt eztán is. A gyanakvás és a ráutaló jelek ellenére Babits soha nem kötött szövetséget a hivatalos irodalommal, nem hódolt be a hatalomnak. Ám Ignotus és ebben a tekintetben vele szövetséges Osvát intranzigenciájának az is sok volt, hogy egyáltalában szóba elegyedett az ádáz és ravasz ellenséggel. A két nevelő tehát nem tudta átlépni saját árnyékát. A húszas évek folyamán állandósult köztük a feszültség.

Kész csoda, hogy egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a regényben előre jelzett szakítás bekövetkezzék. Sőt, talán több is, mint csoda: a szereplők bölcsessége, önmérséklete, a modernség közös, szent ügyének öntudata kellett ahhoz, hogy a konfliktus megmaradjon a Nyugat belügye. A regényt 1921-ben, 1922-ben ismerhette meg a közön-

ség, s maga Ignotus is, akiből Babits – úgymond – „figurát csinált”. Vitányi Vilmos modellje azonban hallgatott sérelméről. Igaz, hogy az Ignotushoz közel álló Hatvany Lajos a bécsi Jövő című lapban már 1922 novemberében és decemberében kemény kritikában részesítette a regény szerzőjét, amint erről Finta Gábor egy nemrégiben elhangzott előadásában beszélt, Ignotus azonban csak 1927-ben, neovojtináinak egyikében, fél évtized múltán reagált a róla rajzolt karikatúrára. Beszédes hallgatás ez. Ráadásul, ha az ünnepi alkalom úgy kívánta, az ellenfelek le tudták tenni a fegyvert, s meg tudták újítani a szövetség régi gesztusait. A Nyugat 1924 decemberében megjelent, Ignotust ünneplő számának élén Babits köszöntője díszel. Igaz, ez is a költőt, a novellistát, a kritikust dicséri, s a publicistáról csak utoljára, kissé kedvetlenül tesz említést, de az esszéíróról illető méltatással Virgil mégis meghajtja zászlaját Vilmos előtt: „Történetet írnék, krónikát és eposzt a harcokról a „perzekutor-esztétika” ellen, melyek annyi diadalt hoztak az ügynök, annyi kíméletlen vágást a harcosnak, esszét az esszékről, melyeknek igazát oly hamar és fényesen ki-világosította az idő.”

Mi más ez az óvatosság, mint annak a közös szellemi vagyonnak a felelősségteljes őrzése, amelyre ők ketten, más nyugatosokkal együtt annyi harc árán tettek szert. Jól tudták, ezt a vagyont túlzott érzékenységből, de még jogos sérelmek miatt sem szabad eltékozolni. Ehhez tartották magukat az *Indiszkreció az irodalomban* vita és ankét során is. A vita nagyon is érzékeny, de nem kevésbé fegyelmezett hangneme egyszerre árulkodik Virgil és Vilmos kibékíthetlenségéről és az egymás iránt ekkor még tanúsított megbecsülésről és önmérsékletéről. Az erőviszonyok átalakulása, Ignotus elszigetelődése, Osvát halála, a Baumgarten Alapítvány Babitsnak kedvező felállása azonban kikényszerítette a palotaforradalmat. Az elegáns Vilmos, az életművész fővárosi publicista nevét levették a Nyugat címlapjáról. Virgil, jámborságát, félszégét meghazudtoló energiával és lendülettel kilépett szerzetei cellájából és rendfőnöki eréllyel irányítani kezdte a folyóiratot, igaz, nem egyedül, hanem Móricz Zsigmonddal szövetségben. A kárvallott Ignotus pedig *A Nyugat útja* címmel előadásban jóslta meg a Nyugat letérését az irodalmi modernség útjáról. Szerencsére ez a pesszimista jóslat nem valósult meg, még akkor sem, ha Ignotussal együtt ez a modernség talán még hitelesebb, kiegyensúlyozottabb, nyitottabb irodalmi életet teremtett volna. De úgy látszik, Anatole France regénycíme igazat mond: *Les Dieux ont soif – Az istenek szomjaznak*. Ezt az áldozatot meg kellett hoznia a magyar irodalmi modernségnek. Melyikünk nem került még abba a helyzetbe tanulmányai során, hogy értesült róla: két, számára egyaránt kedves tanára ki nem állhatja egymást. Ez a szomorúság fog el mindannyiszor, amikor Virgilre és Vilmosra gondolk.